

En pilgrimsampull från Letala i sydvästra Finland

Under medeltiden torde en ständig ström av pilgrimer, vilken längs stigar och vägar eller sjöledes sökte sig till bekanta vallfartsorter i olika delar av Europa eller det Heliga Landet ha varit en vanlig syn. Dels var det fromma kristna som iklädde sig den bredskyggiga pilgrimshatten och fattade vandringsstaven samt väskan för sin salighets skull, dels ångerköpta syndare, vilka självmant begav sig åstad eller som ålades, att genom en vallfart sona sina brott och vinna frälsning för sin själ. Även förhoppningen om bot mot svåra sjukdomar ugjorde ett av motiven för en pilgrimsfärd.

En föreställning om huru allmänna pilgrimsfärderna i grund och botten var erhåller man t.ex. av följande uppgifter. I München skall man under en vecka år 1392 vid stadsporten ha räknat in 60 000 pilgrimer medan man år 1450 uppger, att 40 000 pilgrimer dagligen anlände till Rom. I Aachen åter skall staden år 1496 ha besökts av 142 000 pilgrimer under en enda dag (Spencer 1968, s. 137). Även om man säkert får räkna med, att så höga tal, såvida de är med sanningen överensstämmande, är extrema och kanske främst ansluter sig till speciella festdagar eller marknader visar siffrorna dock, att vallfarterna intog en central ställning i den medeltida människans tro.

Då det vid hemkomsten gällde för pilgrimen att kunna förete ett bevis på att vallfarten verkligen fullbordats, begynnade man redan tidigt tillverka pilgrimsmärken av bly eller tenn, avsedda att fästas vid huvudbonaden eller klädedräkten (av talrika illustrationer se t.ex. Riska 1978, fig. 8—9; Kriss-Rettenbeck 1971, fig. 120). Märkena gjöts vanligen som ensidiga reliefbilder och med motiv hämtade från vallfartsorternas helgonbilder. Ett av de vanligaste pilgrimstecknen utgjorde Jakobs musslan (*Pecten Jacobaeus*), som kunde förväras vid aposteln Jakob d.ä:s grav i Santiago Compostela i nordöstra

Spanien.¹ Pilgrimsmärkena kunde också tjäna som en passersedel på den ofta farofyllda resan. På grund av pilgrimernas stora antal kom de populära pilgrimstecknen att bli föremål för en verklig massproduktion. Sålunda har man en uppgift om, att det t.ex. på två veckor år 1466 såldes 130 000 pilgrimsmärken i Ensiedeln i Schweiz (Warncke 1930, s. 169). Till den stora efterfrågan bidrog även den omständigheten, att man inte enbart inhandlade ett pilgrimsmärke vid resans mål, utan även på övriga vallfartsorter man passerade undervägs. I enstaka sällsynta fall har man, då pilgrimsmärken påträffats i slutna fynd, såsom i grav 301 vid dominikanerklostret i Hälsingborg, rent av på basen av de funna märkena kunnat rekonstruera åtminstone en del av pilgrimens färd (Rydbeck 1955).

Mot denna bakgrund sett är det förvånande, att endast tvenne sådana märken hittills upphittats i Finland. År 1898 publicerade Emil Nervander ett välbevarat pilgrimsmärke, som han år 1887 påträffade bland "damm och smuts" i ett helgonskåp i Akaa kyrka² (Nervander 1898) och 1932 beskrev Juhani Rinne ett märke funnet vid ugrävningarna i ruinerna efter det kapell, som under medeltiden uppfördes till åminnelse av St Henrik på en obetydlig holme i Kjulo sjö (Rinne 1932, fig. 112a. Märket avbildas redan av Salminen 1905, fig. 10).

Märket från Akaa (fig. 1) uppvisar St Birgittas bild och härstammar från Vadstena medan ursprungsorten för det starkt skadade pilgrimsmärket från Kjulo (fig. 2), vilket av Rinne hävdats föreställa St Olof och härstamma från Trondheim, inte kan anses vara definitivt avgjord. Vid tiden för Rinnes publikation kände man överhuvud inte några pilgrimsmärken som med säkerhet tillverkats vid St Olofs skrin i Trondheim (se t.ex. Mowinkel 1926) varför Rinnes antagande torde ha utgått från det faktum, att Trondheim vid sidan av Vadstena var den populäraste vallfartsorten i Norden. Det har dock lyckats den senare forskningen, att attribuera flere typer av pilgrimsmärken till Trondheim (t.ex. Hauglig 1937, 1942; af Ugglas 1944; Åmark 1965) av vilka ett märke, som avstöpts på kyrkklockan i Grötlingbo på Gotland (Åmark 1965, s. 13) står mycket nära märket från Kjulo. Rinnes i tiden framkastade hypotes förefaller alltså sannolik. I samband med beskrivningen av detta pilgrimsmärke har Rinne även antytt, att pilgrimsmärken försåldes vid St Henriks kapell i Kjulo (Rinne 1932, s. 240) Några bevis för att så verkligen

---

¹ En sådan Jakobs mussla har hittats vid grävningarna i klosterruinerna i Piritä i Estland, vilket förefaller ha undgått Tamm, som föreslagit en annan härkomst för detta musselskal (Tamm 1978, s. 966).

²Fyndplatsen för pilgrimsmärket från Akaa är ovanlig om också inte unik. Sålunda har ett St. Olofsmärke hittats i ett altarskåp i Sänga i Sverige (af Ugglas 1944) och i en predella på altaret i Voss kyrka i Norge har man tillvaratagit hela fem pilgrimsmärken (Berg 1977, s. 39).

Fig. 1 Pilgrimsmärke från Akaa kyrka.
NM 2569. Höjd 6.5 cm.

Fig. 2 Pilgrimsmärke från St Henriks kapell i Kjölo
(Köyliö). NM 39044:2. Höjd 4.1 cm.

Fig. 3 Pilgrimsampull från Letala.
Foto Helinä Koskinen 1970.

Fig. 4 Pilgrimsampull från Letala. Teckning Pirkko-Liisa Surojegin 1978. Skala 1:1.

varit fallet existerar dock icke. Även ett litet lerkrus från Österbygge på Kökar har av M. Dreijer hävdats härstamma från Trondheim (Dreijer 1975). Enligt Dreijer tillhör kärlet från Kökar en grupp kärl "vilka använts för att transportera helbrägdagörande vatten eller salva från S. Olovskyrkan i Trondheim till olika delar av Norden". Det bör dock framhållas, att de lerkärl vilka ansetts tjäna ovannämnda syfte och härstamma från Trondheim är tvåörade och mörkglaserade (Mowinkel 1926). Kökarkrukans proveniens kan därför inte med säkerhet fastställas.

År 1965 erhöll Finlands nationalmuseum emellertid ett nytt pilgrimsmärke, en ampull, som samma år hade hittats av Jouni Laaksonen i samband med plöjningsarbeten vid sjön Valkojärvi i Untamala by av Letala (Laitila) socken, Egentliga Finland (fig. 3—4). Åkern är gammal sjöbotten. Som av det följande framgår är många problem i anslutning till ampullen och dess ursprungsort fortfarande höljda i dunkel. Författaren har dock valt att offentliggöra densamma, på det att den må komma till forskningens kännedom.

Ampullen från Letala (NM 65039) är ovanligt väl bevarad. Vikten uppgår till 155.5 gram och enligt en i museiverkets konserveringsanstalt utförd analys är materialets täthet 8.08 gr/cm³. Legeringen består till 80 % av tenn och till 20 % av bly. Ehuru andelen tenn är hela 80 % har ampullen inte angripits av tennpest vilket kan bero på, att den under långa tider legat på sjöbotten (jmf s. 59).

Ampullen består av en 480 mm tjock nästan cirkelrund behållare och en cylindrisk halsdel. Dess totala höjd uppgår till 810 mm och behållarens diameter till 650 mm. Mynningsdiametern mäter 270 × 250 mm. På skuldrorna finns tvenne avrundat rektangulära öglor, i vilka man kunnat fästa en klen bärremm. Ampullen är på de runda, svagt välvda sidorna ornerad med bildframställningar i avrundat låg, men samtidigt klart framträdande relief. På bägge sidor av halsen finns ett geometriskt mönster bestående av streck och punktliknande upphöjningar inom en sexhörning ram. Ampullens smalsidor, som bildar trubbig vinkel mot gjutsömmen, är ornerade med ett vinklat entrelacmönster. Den runda flaskkroppens ena sida är ornerad med ett stjärnmönster medan den motsatta sidan uppvisar en mera komplicerad bildframställning, vars huvdmotiv är ett "fabeldjur", snarast en hybrid. Djuret omges av en linje, som böljeformigt följer den runda sidans periferi. Djuret har tudelad stjärt, kloförsedda fötter och vingar. Huvudet, som är avbildat in något högre relief än djurets övriga delar, avslutas upptill av en sextandad kam och på vardra sidan av detsamma ses en S-formig figur. Bakgrunden mellan den böljeformade infattningen och djuret är prydd med olika geometriska motiv, bl.a. med gran- eller palmkvistmönster och ett motiv, som påminner om orneringen av ampullens

hals. Med undantag av det relativt plastiskt utformade "fabeldjuret" har orneringen genomgående en geometrisk karaktär. På högra sidan av djurets hals finns en figur som eventuellt kunde tolkas som ett bomärke.

En tolkning av det avbildade "fabeldjurets" ikonografi erbjuder vanskligheter. Under en diskussion kring temat med professor Sixten Ringbom vid Åbo Akademi uppstod tanken, att djuret föreställer en fågel med kvinnohuvud eller m.a.o. en siren. Den tandade kammen på huvudet kan tänkas avbilda en krona och de S-formade figurerna på vardera sidan av huvudet flåtor eller ett dok. Att huvudet saknar anletsdrag kan bero på, att det varit speciellt utsatt för slitage emedan det är återgivet i högre relief än djurets övriga delar. Förf. har senare funnit, att tanken inte är främmande. Sirenframställningar förekommer bl.a. redan i armeniska handskrifter (Tikkanen 1898, fig. 1; der Nersessian 1977, fig. 170) och senare på såväl romanska (Tikkanen 1898, s. 89, not 111) som gotiska kyrkors kapitel (Baltrusaitis 1955, fig. 41B). Även sirenerna på ett antal i Kiev funna guldsmycken från 1000- och 1100-talet påminner genom sina kronor och tudelade stjärt om sirenen från Laitila (Kondakov 1896, Pl. 11:9, 111:2, VI:1; Kornilovic 1960, s. 32—93). Dessa spridda exempel kan naturligtvis inte förtälja något om ampullens ursprungsart. Däremot visar de, att sirenen inte var någon för den kristliga ikonografin främmande framställning (se t.ex. *Lexikon der christlichen Ikonographie* 4, sp. 168—170).

Som föremålsform betraktad är ampullerna äldre än övriga pilgrimsmärken. Sålunda användes ampuller av keramik redan under 500-talet för att medföra helig olja från de lampor, som brann vid St. Menas grav vid Alexandria (Dalton 1911, s. 154 f.) och från samma århundrade hänför sig de berömda silverampullerna i katedralen i Monza, vilka enligt traditionen förärats katedralen under den langobardiska drottningen Teodolindes regeringstid (Dalton 1911, s. 623 f.; Kondakov 1914, s. 202—208; Grabar 1958). Det är emellertid först under 1300- och 1400-talen som ampuller av tenn eller bly börjar uppträda allmänna i fyndmaterialet. Liksom tidigare är de avsedda för transport av olja eller annan vätska. En i Yorkshire i England funnen förseglad ampull visade sig vid en analys innehålla aromatisk vätska (Spencer 1968, s. 139 och fig. 1e-f). Även ampullen från Letala torde ursprungligen ha varit försedd med en förseglad kork. För det mesta har dock t.ex. de engelska blyampullerna från denna tid en "påsläkande" utformning och de har tillslutits så, att ampullernas hals pressats samman (se t.ex. Spencer 1968, fig. 5 och Pl. IV:1—2; 1971, fig. XXI och XXII samt 1975, s. 242 ff.). I västeuropeiska fynd förekommer dock även andra typer av ampuller (se t.ex. Berling 1919, Abb. 27—30).

Jämfört med övriga pilgrimsmärken utgör ampullerna dock en jämförelsevis sällsynt förekomst, vilket bl.a. framgår av deras sparsamma uppträdande i

Norden. Av medeltida fynd från Sverige kan nämnas ampuller från Hospitalet (Blomqvist 1949, s. 1948) och PKbankens tomt i Lund (Holmberg 1976, s. 333 ff.), Gamla Lödöse (Rydbeck 1964, s. 236 ff.) och Kalmar Slottsfjärd (Selling 1948, s. 21). Ampullerna från Lödöse är s.k. Thomas Becket-ampuller, som tillverkats i England. De är prydda med en detaljrik bildframställning och dateras till 1300-talets förra del, medan ampullen från Hospitalet i Lund och det ena exemplaret från PKbankens tomt är ornerade med en fem- resp. tolvuddig stjärna, den senare även med en åttabladdig rosett (Holmberg 1976, s. 333 ff.) Den sistnämnda ampullen kan enligt fyndhållandena dateras redan till 1200-talet. Pilgrimsampuller är även kända från Norge, bl.a. en Thomas Becket-ampull från Bryggen i Bergen (Herteig 1969, s. 208—209; Håndbok 1976, fig. 27) och England (Medieval Catalogue 1967, s. 261 f.; Spencer 1968, 1971 och 1975).

Av samtliga de ampuller förf. stiftat bekantskap med i den tillgängliga litteraturen i samband med letandet efter motsvarigheter till ampullen från Letala, tilldrar sig ampullen från Kalmar Slottsfjärd det största intresset (Selling 1948, fig. 11:3). Denna ampull (SHM 21144:631) mäter 5.0 cm i diameter, är 6,1 cm hög och 2,5 cm tjock. Båda de runda ytorna är plana och dekorerade med svagt upphöjda linjer som bildar ett tätt 8-uddigt stjärnmönster. Ampullens smalsidor bildar trubbig vinkel mot gjutsömmen och är ornerad med ett vinklat entrelacmönster, bestående av två dubbla linjer, vilka liksom den övriga dekoren varit ristade i gjutformen. Den runda halsen är odekorerad. På ampullens skuldror finns tvenne öron. Även om ampullen från Letala är avsevärt större än sin frände från Kalmar Slottsfjärd är likheterna slående. Gemensamma drag är själva formen, den cylindriska halsen, bäröglornas placering samt deras form och utförande, smalsidornas entrelacmönster och de runda ytornas stjärnmönster. Däremot saknar ampullen från Kalmar Slottsfjärd halsdekor.

Om man jämför ampullorna från Letala och Kalmar slottsfjärd med engelska ampuller finner man, att det föreligger avsevärda olikheter. Förutom att de senare aldrig har en cylindrisk hals är även stjärnmönstret i den form det uppträder på exemplaren från Letala och Kalmar Slottsfjärd en okänd företeelse. I stället har de engelska ampullerna ofta dekorerats med 6- eller 12-bladiga rosetter. Dr Brian Spencer vid The Museum of London, med vilken förf. haft förmånen att brevlades diskutera ampullen från Letala har hävdad, att denna definitivt inte kan vara av engelskt ursprung. Dr Spencer har samtidigt gjort förf. uppmärksam på en i floden Thames upphittad ampull, som skiljer sig från samtliga engelska ampuller. Denna ampull (British Museum no 52, 7—21, 2) har en cylindrisk hals samt tvenne vid skuldrorna fästa öron. På den ena breddsidan avbildas inom en cirkel ett stående heraldiskt lejon. Dr Spencer har framkastat tanken, att denna solitär i

det engelska fyndmaterialet eventuellt kunde vara av nordtyskt ursprung. När det gäller ampullen från Kalmar Slotts fjärd har Selling antagit, att den eventuellt kunde förskriva sig från någon västeuropeiska vallfartsort (Selling 1948), s. 21). Detta antagande har dock inte kunnat verifieras. Det torde dock vara sannolikt, att ursprungsorterna för ampullerna från Letala och Kalmar slotts fjärd bör ligga i samma väderstreck. Det är att hoppas, att Letala-ampullens säregna siren i framtiden kan föra problemet närmare en lösning¹.

Själva fyndplatsen för ampullen från Letala-gammal sjöbotten-fordrar ännu en kommentar. Av de talrika pilgrimsmärken som upphittats i t.ex. Frankrike och England — från England kände man år 1975 c:a 1400 pilgrimsmärken (Spencer 1975, s. 242) — har det största flertalet hittats i städer belägna vid floderna Seine, Somme, Loire och Thames. Enligt Spencer härstammar rentav 90 % av alla pilgrimsmärken från dessa länder från floder. Detta har föranlett flere forskare att förmoda, att pilgrimerna offrade sina märken genom att kasta dem i floder eller att tillverkningen av pilgrimsmärken varit särskilt intensiv i dessa trakter. Som Spencer så riktigt påpekat (Spencer 1968, s. 139) står åtminstone det senare påståendet i konflikt med vad man vet ur skriftliga källor. Därför torde den enda hållbara förklaringen vara, att de fragila pilgrimsmärkena som säkert tappats i stora mängder, bäst bevarats i vatten och sank mark. På vilket sätt ampullen från Letala hamnat på sjöbotten kan man naturligtvis inte avgöra. Några andra fynd, som skulle antyda, att ägaren omkommit t.ex. genom drunkning i samband med förlusten av ampullen föreligger inte. Frågan torde förbli olöst. Likaså torde det för all framtid var förborgat vem som medfört detta förnämliga pilgrimsmärke till Letala. I och för sig är fyndplatsen icke överraskande emedan Letala är en av de äldsta kyrksocknarna norr om Åbo. Fyndet torde dock inte kunna sättas i samband med den kända pilgrimsvägen från Åbo till det tidigare nämnda St. Henriks kapellet i Kjulo (se t.ex. Oja 1968, Lundén 1978, s. 782 f.). Den hade en östligare sträckning.

---

¹ För uppgifter ang. ampullen från Kalmar Slotts fjärd tackar förf. fil.dr Dagmar Selling.

LITTERATUR

- Baltrusaitis, Jurgis, 1955. *Le moyen age fantastique. Antiquités et exotismes dans l'art gothique*. Paris.
- Berg, Arne, 1977. *Voss kyrkje*. Oslo.
- Berling, K., 1919. *Altes Zinn. Bibliothek für Kunst- und Antiquitätensammler Band 16*. Berlin.
- Blomqvist, Ragnar, 1949. *Hospitalet i Lund. Kulturens årsbok*.
- Dalton, O. M., 1911. *Byzantine Art and Archaeology*. Oxford.
- Drejter, Matts, 1975. *Sankta Anna i Kökar. Sanct Olof, Julbok för de åländska församlingarna*.
- Hauglid, R., 1937. *Pilgrimsferd og pilgrimsmerke, Foreningen til Norske Fortids Mindesmaerkers Bevaring 1942*.
- Hauglig, R., 1942. *Pilegrimsmerker på kirkeklokker, Foreningen til Norske Fortids Mindesmaerkers Bevaring 1937*.
- Herteig, Asbjörn, 1969. *Kongers havn og handels sete*. Oslo.
- Håndbok 1976. *Håndbok i middelaldersk kulturhistorie som supplement till utstillingen i Bryggens museum*. Bergen.
- Grabar, André, 1978. *Ampoules de Terre Sainte (Monza-Bobbio)*. Paris.
- Holmberg, Rikard, 1976. *Två ampuller, två skedar och en bildrensa. Archaeologica Lundensia VII*.
- Kondakov, N., 1896. *Russkie klady, Izsledovanie drevnostej velikoknjazecckago perioda*, Tom I. S.-Petersburg.
- Kondakov, N., 1914. *Ikonografija Bogomateri*, Tom I. S.-Petersburg.
- Kornilovič, K., 1960. *Iz letopisi russkogo iskusstva . . .*, Leningrad-Moskva.
- Kriss-Rettenbeck, Lenz, 1971. *Bilde und Zeichen religiösen Volksglaubens, 2. Auflage*. München.
- Lexikon der christlichen Ikonographie, Bd 4, Freiburg im Breisgau 1972.
- Lundén, Trygve, 1978. *Pilgrimsvägar, helgongravar och vallfärdslöften i Norden, Jorden runt Nr 12*.
- Medieval Catalogue, 1967. London museum. London 1967.
- Mowinkel, Rolf, 1926. *Relikviekrucke og pilegrimsmerke, Oldtiden XI*.
- Nersessian der, Sirarpie, 1977. *L'art arménien*. Paris.
- Nervander, Emil, 1898. *Ett pilgrimsärke från Vadstena, Finskt museum*.
- Oja, Aulis, 1968. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid XIII sp. 312*
- Rinne, J., 1932. *Pyhä Henrik. Piispa ja marttyyri. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XXXIII*.
- Riska, Tove, 1978. *Naantalin luostarinkirkon Kristuksenpää, Konsthistoriska studier 4*.
- Rydbeck, Monica, 1955. *Grav 301 vid dominikanerklostret i Hälsingborg, Kring Kärran VI*.
- Rydbeck, Monica, 1964. *Thomas Becketts ampuller. Fornvännen*.
- Rydbeck, Monica, 1968. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid XIII sp. 314*.
- Salminen, V., 1905. *P. Henrikin saari Köyliössä. Kertomus kaivaustöistä ja löydöistä. Suomen Museo — Finskt museum 1905*.
- Selling, Dagmar, 1948. *Fynd från Kalmar. Ur statens historiska museums samlingar 5*. (Stockholm).
- Spencer, B. W., 1968. *Medieval pilgrim badges, Rotterdam Papers: a contribution to Medieval Archaeology*, Rotterdam.
- Spencer, B. W., 1971. *A Scallop-shell Ampulla from Caistor and comparable Pilgrim Souvenirs. Lincolnshire History and Archaeology Vol. 1, No. 6*.
- Spencer, B. W., 1975. *The ampullae from Cuckoo Lane, Excavations in Medieval Southampton 1953—1969 II* (ed. Colin Platt & Richard Coleman-Smith), Leicester University Press.
- Tamm, J., 1978. *Über die Erforschung der Klosterruine St. Brigitten in Pirita, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised 27/4*.
- Tikkanen, J. J., 1898. *Tre armeniska miniatyrhandskrifter, Finskt museum*,
- af Ugglas, Carl R., 1944. *Kultbild och pilgrimsärke, Fornvännen*.
- Warncke, J., 1930. *Mittelalterliche Pilgerzeichen aus Lübeck und Lauenburg, Nordelbingen 8*.
- Åmark, Mats 1965. *Pilgrimsärken på Sveriges medeltidsklockor, Antikvariskt, arkiv 28*.